

Халел
Досмухамедұлы

таңдамалы
избранное

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ — ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДУЛЫ ҚОРЫ
РЕПРЕССИЯҒА ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚСТАН
ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ
МҰРАСЫН ЗЕРТТЕЙТІН „АРЫС“ ҚОРЫ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ — АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ФОНД ХАЛЕЛА ДОСМУХАМЕДУЛЫ
ФОНД ИЗУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЯ
РЕПРЕССИРОВАННОЙ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КАЗАХСТАНА „АРЫС“**

Қазақстан Республикасы Ғылым министрлігі — Ғылым академиясының Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының Ғылыми кеңестерінде ұсынылды.

Рекомендованы Учеными советами Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова и Института языкознания им. А. Байтұрсынова Министерства науки—Академии наук РК.

Халел Досмухамедұлы

избранное

Научные статьи по истории,
казахскому языку и литерату-
ре, медицине, биологии, при-
родоведению, а также отрыв-
ки из учебников

АЛМАТЫ
„АНА ТІЛІ“
1998

Халел Досмұхамедұлы

таңдамалы

Қазақ тарихы, әдебиеті мен
тілі, медицина, биология, та-
биғаттану салаларына қатыс-
ты зерттеу мақалалары және
оқулықтарынан үзінділер

АЛМАТЫ
„АНА ТІЛІ“
1998

ББК 63.3 (5 каз)
Д 64

Редакциялық алқа — Р. Ф. Сыздықова (бас редактор).
Редакциялық алқа мүшелері: Ш. Ш. Сарыбаев, К. Нұрпейісов,
М. Қ. Қозыбаев, Б. Қабиғожин, Д. Е. Әбдірахимова,
Ғ. К. Әнес, А. Мектепов, Р. Әлмұханова.
Құрастырған: Гарифолла ӘНЕС.

Редакционная коллегия — Р. Г. Сыздыкова (гл. редактор).
Члены редколлегии: Ш. Ш. Сарыбаев, К. Нурпеисов,
М. К. Козыбаев, Б. Кабигожин, Д. Е. Абдрахимова,
Г. К. Анес, А. Мектепов, Р. Альмуханова.
Составитель: Гарифолла АНЕС.

Д—64 **Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное).**— Алматы: Ана тілі,
1998.— 384 бет.

ISBN 5-630-00287-2

421211

Кітапқа ХХ ғасырдың басындағы қазақ демократияшыл зиялылары шоғырының жарық жұлдыздарының бірі — профессор Халел Досмұхамедұлының (1883—1939) ғылыми еңбектері топтастырылып отыр. Ол көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ғұлама ғалым, Қазақстан мен Түркістандағы ғылым, оқу-ағарту және денсаулық сақтау салаларының іскер ұйымдастырушысы еді. Өкінішке орай, ол да 1930-шы жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болды.

Х. Досмұхамедұлының қаламынан туған құнды еңбектері түпнұсқа негізінде (қазақ және орыс тілдерінде) араға жетпіс жылдан астам уақыт салып, Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы оқушылармен қайта табысып отыр.

В книге опубликованы научные труды профессора Халела Досмухамедулы (1883—1939) — одного из ярких представителей казахской демократической интеллигенции начала ХХ века. Он был видным государственным и общественным деятелем, ученым энциклопедического склада, талантливым организатором науки, образования и практического здравоохранения в Казахстане и Туркестане. Х. Досмухамедулы стал жертвой политических репрессий 30-х годов.

В Год народного единства и национальной истории читатели, интересующиеся культурой и историей казахского народа, имеют возможность ознакомиться с исследованиями ученого в различных областях знания. Труды печатаются в оригинале на казахском и русском языках.

А 5000000000 — 17
415(05) — 98 Құлақтандырусыз — 98

ББК 63.3 (5 каз)

ISBN 5-630-00287-2

© Х. Досмұхамедұлы
„Ана тілі”, 1998.

Есімі мен еселі еңбегі халқымызға қайтып оралған қайран Халел

Үстіміздегі ХХ ғасырдың 30-шы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, заңдылықты бұзудың кінәсіз құрбаны болып жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ интеллигенциясының қыруар қайраткерлері қатарындағы ірі тұлғалардың бірі — аса көрнекті мемлекет, қоғам және саясат қайраткері, үлкен ғалым профессор Халел Досмұхамедұлы. Ол тағдырдың талқысына түсіп, қасірет шегіп, арманда кеткен Азамат. Жеті жылдан астам қуғынға ұшырап, қамауға түсіп, „халық жауы“ деп айыпталып, елу жасында Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) әскери трибуналының үкімімен жазықсыз атылып, содан 20 жыл өткен соң ғана „ақталған“ Халекеңнің есімі мен мұрасы енді міне халқымыздың рухани қазынасына оралып отыр — осыған да шүкіршілік.

Халел Досмұхамедұлы — қысқа өмірінде қыруар іс тындырып, көп еңбек жасап үлгерген адам. Қазіргі заманымыздағы қалың оқырман қауым Х. Досмұхамедұлының 1991-ші жылдан бері жарық көрген бірін-саран шығармалары мен „Санат“ кітап баспасы шығарған „Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы“ деген басылымымен ғана таныс. Сондықтан Халекеңнің бізге аманат ретінде қалдырған негізгі ғылыми және әдеби мұрасымен молырақ, толығырақ танысуымыздың кезеңі әлі алда. Оның да алғашқы сәті түскендей. Мына жинақ болса соның айқын дәлелі.

Өзіне табиғат аямай берген дарынды терең біліммен толықтырып, ана тілімізге қоса латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып, сөйлеп, жаза білген Х. Досмұхамедұлы көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған. Жан-жақты, көл-көсір әмбебап білімінің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым. Халекең өзі жазған „Табиғат тану“, „Адамның тән тірлігі“, „Жануарлар“, „Оқушылардың саулығын сақтау“ деген еңбектерімен қатар Ю. Вагнердің „Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелерін“, „Өсімдіктердің жаратылысы мен тіршілігі туралы әңгімелерін“ қазақ тіліне аударып жарыққа шығарғанының өзі неге тұрады?! Ал енді бір сәт Халекеңнің әдеби саламызға қосқан қомақты үлесіне қайтып тоқталатын болсақ, онда да сан алуан тыңдырымның куәгері боламыз: „Аламан“ — қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер жинағы; „Исатай-Махамбет“ — Махамбет батыр жырларының алғашқы басылымы; „Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы“ атты жинағы; „Шернияз шешен“, „Алаш“ не сөз?“, „Бұхарадағы Көгілташ медресесін салу туралы эпсана“, „Самарқан қаласындағы Тіллә-Қары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі“, „Диуани лұғат ат-түрк“, „Кенесарының соңғы күндері“ атты зерттеулері және басқа да көптеген туындыларын атамауға болмайды, әрине. Халекеңнің „Құтадғу білік“, „Жамиғ ат-тауарих“, „Кодекс Куманикус“, „Китаб ал-инсаб“, „Саясатнаме“, „Ки-

таб ал-идрақы", „Гулстан" сияқты тарихи ескерткіштер туралы кеңінен сөз етуі тағы бар.

Қазақ-қырғыз комиссиясының төрағасы Халел Досмұхамедұлының шақыруымен Мағжан Жұмабайұлы, Мұхамеджан Тынышпайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Әбубәкір Диваев, Мұхтар Омарханұлы Әуезовтер педагогика, тарих, психология, арифметика, әдебиет пәндерінің оқулықтарын жазғандары да тарихта бар ақиқат. Мәдениет қайраткері ретінде Х. Досмұхамедұлы Ташкенде жүрген кезінде мемлекеттік ғылыми кеңестің жанынан „Талап" қауымын құрып, ұлттық мәдениетімізді өркендетуге қомақты үлес қосқаны да ұмытылмас оқиға. Халекеңнің басқа ұлтты дарабоздармен достас, қызметтес, сырлас байланыста болғаны да әдебиетіміз бен мәдениетімізге көп әсер еткені мәлім. Мысалы, 35 ұлт пен ұлыстың тілін білген ғұлама ғалым Евгений Дмитриевич Поливановтың „Грамматика казахского языка", „Казах-найманский говор", „Казахский язык среди языков мира" деген еңбектерінің дүниеге келуіне Х. Досмұхамедұлының тікелей әсер еткені сөзсіз.

Бергенінен берері мол, халқымыздың аяулы перзенті, мемлекет, қоғам және саясат қайраткері, біртуар тұлға Халел Досмұхамедұлының зорлықпен өткен өмірі енді артында қалдырған алтын мұрасымен жалғаса бермек. Оның еңбектерін байымдап оқыған қауым Халекеңнің тірі жүрген біз үшін кім екенін терең ұғынады, марқұмның орны мен ролін айқын түсіне алады. Асыл ағамыз Халекеңнің еселі еңбектері жаңа қоғамымыздың, қазіргі және болашақ ұрпақтарымыздың рухани өсіп-өнуіне, дамуына ықпал етері айдан анық қағида. Көп еңбектерінің бірінде Халекең: „Бұл дүниеде түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақтың арасында да аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбегі сіңген адамдарды қадірлеу — елдіктің білгісі", — деген екен. Ендеше, егеменді Ел, тәуелсіз Мемлекет болған дәуірімізде Елімізге, Халқымызға еңбегі сіңген, қаны мен жанын аямаған Халел Досмұхамедұлы сияқты Ерлерімізді еске алайық, есте сақтайық, қастерлейік, біле білейік. Іләйім, ендігі өмірімізде әрқашан тек солай болғай!

Әбіш КЕКІЛБАЙҰЛЫ,

*Қазақстан Халық жазушысы,
Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығы мен Қазақстан Республикасы Президентінің Бейбітшілік және рухани татуластық сыйлығының лауреаты*

Үстіміздегі ғасырдың 10—20-жылдарында халқына қалтқысыз қызмет еткен „алыптар тобының“ көрнекті өкілі, қазақ елінің тәуелсіздігі жолында күрес майданына шыққан „Алаш“ қозғалысының көшбастарларының бірі, жан-жақты ғұлама ғалым, ірі ұстаз, белгілі ағартушы, қоғам қайраткері Халел Досмұхамедұлы артына мол мұра қалдырған.

Х. Досмұхамедұлы мамандығы дәрігер бола тұрып тек медицина, гигиена салалары бойынша ғана емес, жалпы табиғаттану, анатомия, физиология, зоология, ботаника, тіл, әдебиет, тарих білім-ғылымдары бойынша да көлемді-көлемді кітаптар мен ірілі-ұсақты мақалалар жариялаған. Бұлардың бірқатары табиғаттану, анатомия, физиология, зоология пәндерінен мектеп оқушылары мен институттардың шәкірттеріне арналған қазақ тіліндегі тұңғыш төл оқулықтар болып келеді. Бір ғана „Жануарлар“ деген кітабы үш бөлімге бөлініп, әрқайсысы 200—300 беттік үш кітап болып, 1922—1928 жылдарда ең кемі екі реттен басылып шыққан. Атақты жаратылыстанушы ғалым Ю. Вагнердің анатомия мен ботаника тақырыптарына арналған „Рассказы о том, как устроено и работает наше тело“ (1924) және „Рассказы о том, как живут и устроены растения“ (1924) деген танымдық еңбектерін қазақшаға аударған. Бұлардың барлығын түгел қайта жариялайтын болсақ, бұл ұсынылып отырған кітапқа сыймас еді, сондықтан көрсетілген басылымдардың әрқайсысынан 20—30 беттік үзінділер ғана берілді. Үзінділер бүгінгі оқырманға үстіміздегі ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ әдеби тілінің лексика-грамматикалық нормасынан, қазақ тіліндегі алғашқы оқулықтардың жазылу үлгілерінен, яғни ғалымның баяндау стилінен, сол кезеңдегі ғылыми терминдердің түрлері мен қолданысынан хабар беру үшін ұсынылып отыр.

Кітап Досмұхамедұлының таңдамалы шығармаларының бір томдығы болғандықтан, ғалымның қаламынан шыққан еңбектер қай тілде жазылған болса, сол тілдегі нұсқасы ғана берілді. „Казахская народная литература“ атты очеркі орыс тілінде жазылған болатын, оның қазақша аудармасы „Ана тілі“ баспасынан „Аламан“ деген атпен 1991 жылы жарық көрген жинақта берілгенімен, біз бұл кітапта тек орыс тіліндегі түпнұсқасын ұсындық. Сол сияқты „Как бороться с чумой среди киргизского населения“ деген атпен Ташкентте орыс тілінде 1924 жылы жеке кітап болып шыққан едәуір көлемді еңбегі де толығымен сол қалпында қайта жарияланып отыр.

Осы екі көлемді материал мен „Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре“, „Родословия Жалантус Батыра...“ деген атпен орыс тілінде жазылған бір-екі мақаласынан басқа мақалалары мен оқулықтары және аудармалары 1913—1928 жылдар арасында қазақ тілінде араб жазуымен жарық көргендер. Олар да ешбір өзгеріссіз, тек қазіргі графикаға

көшіріліп басылып отыр. Араб жазуынан қазіргі жазуға көшірілген кезде оқырмандарға ескертетін мынадай сәттері бар.

1. 1929 жылға дейінгі араб жазуымен басылған қазақ мәтіндерінде (текстерінде) „п“ әрпінің орнына жазылып келген „б“ әрпі (мысалы, *барыб, келіб, кетбегі, айтбады, құлақ бен, тас бен* деген сияқты жерлерде) „п“-ға ауыстырылды, сол сияқты қазақ тілінің қатаң не ұяң болып біркелкі келетін дыбыс заңдарын сақтап, арабша жазудағы *құлақда, сандықда* деп жазылған тұстар қазіргі емлемізге түсіріліп, *құлақта, сандықта* деген тәрізді бірыңғай қатаң дыбыстар үйлесімімен жазылды.

2. Араб жазуының емлесі бойынша жарты дауысты „у“, „й“ дыбыстарының жуан, жіңішке түрлері „уу/үу“, „ый/ій“ болып екі таңбамен берілген тұстары да қазіргі емлемізге сәйкестендіріліп, жалаң „у“ және жалаң „й“ әріптерімен жазылды.

3. Араб таңбалы мәтіндерінде „йа“, „йу“ әріптерімен келетін тұстар „я“, „ю“ таңбаларына көшірілді (мысалы: *тайалып қалды — таялып қалды, жойуға — жоюға*).

4. Бұл күнде біріккен сөз болып қосылып жазылып жүрген адам, жер-су атаулары араб жазуымен әр қалай: бірде екі түбір бөлек-бөлек, бірде сөзықшамен, енді бірде қосылып жазылған болса, біз бұл басылымда көбінесе қазіргі ереже бойынша біріктіріп жаздық. Ал араб жазуымен едәуір өзгертіліп жазылған шет жұрттық адамдардың аты-жөндері мен жер-су аттары кей тұстарда (әсіресе танымал есімдер) қазіргі жазылып жүрген түрінде берілді (мысалы, *Раглов, Бартольд, Вагнер, Нью-Йорк* т.т.).

5. „Х“, „ф“ әріптері араб таңбалы қазақ жазуы жүйесінен бірде шығып қалып, бірде қайта еніп отырған. Бұл ретте түпнұсқада сөздер қалай жазылса, солай көшірілді, сондықтан тіпті автордың аты-жөні бір жерлерде *Халел Досмұхамедұлы*, екінші бір жерлерде *Қалел Досмұхаметұлы* деп жазылғанын көреміз. Сол сияқты бір материалдарда *хәріф, хата, хаз*, енді біреуінде *қарып, әріп, қата, қаз* тұлғасында жазылған болса, сол тұлғаларда қалдырылды.

6. Орыс, араб, парсы тілдерінен енген сөздер, олардың ішінде интернационалдық терминдер де араб жазулы мәтінде қалай таңбаланған болса, солай көшірілді, тек бірен-саран тұстарда ғана сөз не мүлде түсініксіз, не басқа мағынаға ие болып кететін болса, сәл „түзетілді“ (мысалы, *азот* деген сөз бірер мақалада *азат* болып жазылған, оны азот деп бердік). Ал жалпы кірме терминдердің адам танығысыз болып өзгеріп жазылғандарына қарамастан, сол кезеңдегі қазақ тілінің шет тіл сөздерін жазу, дыбыстау (қабылдау) нормасын көрсету мақсатымен, оларды қазіргі жазылу түрлеріне түсірмей бердік. Мысалы: *әртір, пілеуір, бұранық, әлбиел, неріб* деп жазылғандар — *артерия, плевра, бронх, альвеол, нерв* деген кірме сөздердің сол кездегі тұлғаланулары. Ал енді бірқатар терминдердің қазіргіге жуық жазылғаны да байқалады (мысалы, *минерал, малахит, руда, бронза, химия* сияқты сөздер араб әріптерімен осы түрлеріне мейлінше жуық етіп жазылған). Сол кезеңнің мұндай нормасын да сақтадық.

7. Осы күнгі емле ережелеріміз бойынша түбірге қосылып жазылатын көмектес септік жалғауы бұрынырақта бөлек жазылған, бұлар қазіргі емлеге бағындырылды. Кейбір біріккен сөздер бөлек не дефис арқылы жазылған күйінде қалдырылды (мысалы, *бір қатар, еш қашан, бір аз, әр кім, күн батыс, күн шығыс, тамыр дәрі, сары шұнақ, қос аяқ, тамыр-аяқ* т. б.). Бұл жерде де біз ана тіліміздің лексикалық нормалану кезеңдерін көрсету мақсатын көздедік. Осы мақсатқа бірде *әуе, мәшине*, енді бірде *ауа, машина* деп жазылған түрін сақтау да бағындырылды.

8. 10—20-жылдардағы қазақ емле ережелері бойынша есімшенің **-тын/-тін** жұрнағы **-түн/-түн** түрінде жазылатын болған (*баратүн, келетүн*), сол сияқты жіктік жалғауының 2-жағының тұлғасы **-сын** (сен барасын) түрінде жазылған болса, біз бұл қосымшаның да осы күнгі жазылу емлесін ұстандық (*сен барасың, баратың, келетін*).

9. Жазылғанды бүтінгі оқырманның түсініп оқуына мүмкіндік туғызу мақсатымен тыныс белгілерін көбінесе өзіміз қойып отырдық, әсіресе бастауыш пен баяндауыштың арасында келетін сызықшалар, бірыңғай мүшелердің арасындағы үтірлер тиісті жерлерінде қойылып отырылды.

10. Үстіміздегі ғасырдың алғашқы онжылдықтарында, қазақтың білім-ғылым тілінің, публицистикасының стильдері күрт қалыптасып, қауырт дами бастаған тұсында, тіліміздің лексика-грамматикалық нормалары бірден дәл бүтінгі қалыпта болмағаны аян. Мысалы, бұл күнде *ғареже, және, сурет, үкімет, қадір, қазір, әріп, кітап, мағына, мақсат жиналыс, ғасыр, уылдырық* сияқты тұлғаларда қалыптасып қолданылып жүрген сөздер Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы және сол тұстағы басқалардың тілдерінде *гаража, жана, сугірет, хукімет, кәдір не қадыр, хазыр не қазыр, хәріф, қарып, әріп, кітап, кітеп, мағана, мақсұт, жиылыс, әсір, үлдірік* болып қолданылған. Сол кезеңнің бұл нормасын да сақтау қажеттігі даусыз.

11. Халел Досмұхамедұлының қолданысында кездесетін бірқатар сөздер бүтінгі қазақ әдеби тілі нормасынан қарағанда, шектеулі өңірде ғана жұмсалатын жергілікті ерекшеліктер болып келеді. Мысалы, *бәс, өнемейін, жаңғыз, өңге, шылғи, нәсте, гаттану, жар тәрізді* сөздер — *баға, үнемі, әрқашан, жалғыз, өзге, тугел, нәрсе, тоттану, қабырға* деп түсініп оқу керектігін ескертеміз.

12. Тіл білімі терминдерінің де бірқатары қазіргі қолданып жүргендерден өзгеше болып келген. Мысалы, *билік рай, етістіктің тұқылы, үнемі көсемше, ниетті көсемше, үйғарынды есімше, сөзгің басуы* (екпіні дегеннің орнына), *наху, сарф* т. т. Бұлар да сол күйінде қалдырылды.

13. Х. Досмұхамедұлының еңбектеріндегі ғылыми жаңа (жасанды) терминдердің бірен-сараны енді қалыптасу процесінде болғандықтан, екі түрлі жазылғаны байқалады. Мысалы, осы күнгі *оттегі* деген термин бірде *қышқылтуым*, енді бір жерлерде *қышқылтум* деп жазылған. Мұндай варианттарды да қате деп түсінбеу керек.

Бұл көрсетілген ескертпелерді әдейі жасап отырған себебіміз — өткендегі, тіпті күні кешегі жазба мұраларымыздың тіліне, авторлардың баяндау стиліне, сөз қолдану үрдісіне „қол сұқпау“, яғни қажетсіз редакцияламау, өзімізше түзетпеу принципін ұстану болды. Ұсынылып отырған кітап — мұра. Мұраға қиянат жасалмауы қажет.

Бұл басылымдағы оқулықтар мен аудармаларда түпнұсқадағы суреттер берілген жоқ, өйткені ұсынылып отырған кітапта Халел Досмұхамедұлы қалдырған мұраның мәтінімен (тексімен) және ғалымның стилімен таныстыру көзделгендіктен, суреттерді қайтадан жасап әрі орын алдырып жатуды жөн көрмедік.

Бұл „Таңдамалы“ жинаққа енген Х. Досмұхамедұлының қаламынан туған дүние білім-ғылымның 4—5 саласына қатысты болғандықтан, олар топтастырылып, „Тарих“, „Әдебиет“, „Тіл“, „Медицина, гигиена және биология“, „Табиғаттану“ деген тарауларға бөлініп ұсынылды.

Материалдарды кітапханалардан, архивтерден, жеке адамдардан жинап, араб әрпімен жарияланғандарын қазіргі жазуға көшіргендер **Ғ. Әнес, Р. Әлмұханова, А. Мектепов**. Чума туралы орыс тіліндегі кітапты осы ба-

сылымға дайындаған — **Б. Қабиғожин**, орыс тіліндегі басқа материалдарды дайындаған — **Д. Әбдірахимова**. Х. Досмұхамедұлының қызметі мен өміріне қатысты кейбір құжаттар мен өзге де материалдарды іздеп-тауып, түсініктерін жазған — **К. Нұрпейісов**. Ғалымның өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдерін көрсеткен — **Д. Әбдірахимова**. Халел Досмұхамедұлының қаламынан шыққан, әзірге белгілі еңбектерінің хронологиялық көрсеткішін (библиографиясын) түзгендер — **Ш. Сарыбаев** пен **Ф. Әнес**.
